

ЛОГИСТИКА ТАМОЙИЛЛАРИ АСОСИДА САВДО ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Я.К. Карриева,

*иқтисод фанлари доктори, профессор,
Тошкент давлат Иқтисодий Университети*

К.С. Карриев,

ассистент, Тошкент давлат Иқтисодий Университети

Аннотация. Олиб борилган илмий-тадқиқот ишимизда логистика тамойиллари асосида савдо фаолиятини такомиллаштириш имкониятлари ўрганиб чиқилди. Ишни мустахкамлаш мақсадида хориж тажрибаси ўрганилиб, бир нечта йўналишлар ўрганилди ва шу асосда савдони логистик тамойиллари асосида ривожлантириш усуллари ишда келтириб ўтилди. Бундан ташқари фаолият иқтисодий нуқтаи назардан баҳоланди.

Калит сўзлар: логистик тамойиллар, савдони такомиллаштириш, контрагентлар, занжирли савдо, инновацион логистика.

Логистика тамойиллари асосида савдони такомиллаштиришнинг мақсади – бу юқори самарали товар ўтказиш тизимларини барпо этиш, яъни керакли товарнинг мавжудлигини, керакли жойда, керакли вақтда, зарур миқдорда, кам чиқимлар ва қулай нархлар билан таъминлаш имкониятларини таъминлайдиган тизимни яратишдир. Бу тизимлар ташқи муҳитнинг ўзгаришига кўникиш ҳосил қилишлари зарурдир.

Ишлаб чиқариш корхонаси, улгуржи савдо омбори, дўконлар ва уларни боғловчи транспорт бўғинлари биргаликдаги ҳаракатлари билан товарларни ишлаб чиқаришдан бошлаб, охиригача истеъмолчигача етказадилар.

Транспортда ташиш ишлари айрим ташкилий сабабларга кўра юқоридир. Дўконларда ҳамма вақт ҳам транспортларнинг ўз вақтида юк тушириш жойларига яқин келишлари тезда тушириш ва товарларни қабул қилиш имкониятлари мавжуд эмас. Улгуржи ва чакана савдо жараёнлари ҳамда транспорт ишлари режалаштиришнинг ягона тизими билан мувофиқлаштирилиши зарур.

Логистиканинг асосий вазифаси бундай ҳолатларда биринчи навбатда техника-технология иқтисодий ва услубий жиҳатдан иштирокчилар томонидан товар ҳаракатларини мувофиқлаштиришдан иборатдир.

Логистика усулларини қўллашдаги асосий шарт-шароитлардан бири бўлиб, товар ҳаракатини ташкиллаштиришда ундаги иштирокчиларнинг

ташкилий-иқтисодий бирлиги ҳисобланади. Ишлаб чиқаришдаги ва чакана савдо ҳамда транспортчилар ўзларининг ҳаракатларини биргаликда режалаштириб мувофиқлаштирадилар. Тарихан вужудга келган технология жараёнларига аниқликлар киритилади ҳамда бевосита узлуксиз равишда моддий воситалар оқимини қулай ташкиллаштириш талаблар асосида ишлаб чиқилади. Иштирокчилар томонидан қўлланиладиган техникаларнинг кўрсаткичлари юзасидан келишиб олинади, транспортда ташиш тартиби келишилади, захиралар қайта тақсимланади, қўшимча олинadиган даромадни тақсимлаш тартиби аниқланади.

Бошқача қилиб айтганда моддий оқимни бевосита узлуксиз бошқаришнинг ягона вазифаси аниқланади ва улар билан боғлиқ ахборот ва молиявий оқимлар боғланади.

Натижада товар ўтказувчи занжирнинг айрим бўғинлари рақобатбардош – ишончли тизимга бирлашади ҳамда бевосита узлуксиз моддий воситалар оқимини самарали бошқариш таъминланади.

Бугунги кунда мамлакатимиз тадбиркорлари етарли равишда аниқ товар ҳаракатидаги иштирокчиларнинг бирлашуви зарурлигини чуқур ҳис этмоқдалар. Бундай йўналишдаги ҳаракатларнинг мисолларига айрим мамлакатларда барпо этилаётган вертикал тақсимот савдо марказларини (ТСМ) киритиш мумкин бўлиб, улар товарлар ҳақидаги ахборотлар ва минтақалардаги талабларни тўплайдилар.

Контрагентларни маълумотлар билан таъминлаш орқали ТСМ супер маркетларга кўп товарларни етказиб берувчиларни излаб топиш заруратларидан халос этади.

Товар етказиб берувчалар эса ўзларининг сотиш билан боғлиқ муаммоларини ҳал этадилар.

Бундай ҳолатда, талабномалар бсеиш соддалашади, ҳужжат айланишлари кескин камаяди, захираларнинг айланиши тезлашади. ТСМнинг ривожланиши натижасида фирмаларда транспорт хизмати барпо этилади.

Ахборот тизимлари логистик тизимнинг бир қисми бўлиб, ахборот билан биргаликда, техника, технология, режалаштириш ва товар ҳаракатидаги иштирокчиларни боғлайди.

Товар бўйича узлуксиз бевосита ишлар технологияси, ахборот, бирига боғланган техника, мувофиқлаштирилган режалаштириш, буларнинг ҳаммаси товарни истеъмолчига кам харажатлар билан, уларни айланиш ва зарарларга йўл қўймасдан, ўз вақтида етказиб беришни таъминлайди.

Масалан, ҳисоб-китоблар шуни кўрсатадики, агар товар билан таъминлашда анъанавий яшиқлар ўрнига идиш ускуналари қўлланилса, у

ҳолда улгуржи-чакана савдо-бўғинларида 1 тонна ўраб-боғланган товарнинг меҳнат харажатларини 1,75 га тушади.

Шунингдек транспортнинг бекор туриб қолиши кескин камаяди. Бироқ шуни айтиш керакки, айтилган технологияни турғун равишда қўллаш учун логистик равишда ташкиллаштирилган товар ҳаракати лозим бўлади. Виртуал товар савдо марказларининг кучи билан эса бу нарсани ҳал этиб бўлмайди.

Тайёр маҳсулотларни тайёрловчидан охириги истеъмолчига қадар етказишни бирлаштириш жараёнларининг техник-технологик томонлари масалалари мамлакатимиз тадбиркорлари эътиборидан ташқарида бўлмаслиги керак.

Логистика товар ҳаракатидаги иштирокчилар ўртасида турғун ҳўжалик алоқаларининг мавжудлигини назарда тутаяди.

Бизнес бўйича доимий равишдаги шериклар ўртасидагина зарур бўлган харажатларни ҳисобга олиш тизимининг равшанлиги юзасидан юкларни ва ахборотларни қайта ишлаш технологияларининг биргалиқда ишлаб чиқиш ва келишилган ҳолда қўллаш имкониятлари пайдо бўлады.

Жаҳон савдо амалиётининг кўрсатишича савдодаги бирлаштириш жараёнлари шундай ҳолатларда вужудга келади:

- занжирли савдо ташкилотлари;
- савдо таркибларидаги кооператив-ширкат бирлашмалар;
- ихтиёрий равишда таркиб топган улгуржи чакана бўғинлар.

Шуни таъкидлаш зарурки, логистик имкониятлар асосида бирлашиш жараёнлари оптималлашади.

Масалан, йирик америкалик ва европалик чакана ва улгуржи савдо иштирокчиларининг ахборот тизимидаги бирлашишлари асосида хизмат кўрсатилаётган дўконларнинг пештахталарида товар миқдорининг камайганлигини автоматика ёрдамида товар етказиб берувчига хабар қилади. Швейцария савдо тизими Migros нинг фаолияти ҳам диққатга сазовордир, у миллий истеъмол бозорининг 46% ўз ичига олади. Бу ерда дўконларнинг талабномалари автоматик равишда марказий улгуржи омборларига, тез айнийдиган маҳсулотлар бўйича эса, ишлаб чиқарадиган заводга берилади. Тизим бўйича савдо жараёнларини автоматлаштириш шунчалик даражада юқорики, кўпчилик дўконларда товар етказиб бериш ва унинг сифатини назорат қилиш юзасидан ҳатто мененжерлар зарур эмас.

Хизмат кўрсатиш ҳудудида тармоқ таркиблари бир неча тақсимот марказларини барпо этишлари мумкин ва юк ташиш амалга ошириш ва юкларни кузатиб бориш юзасидан ихтисослашган логистик компаниялар билан шартномалар тузиши мумкин.

Савдодаги бирлашиш ҳамда унинг объектив қонуний ривожланишлари сўзсиз мамлакатимизда ҳам ўзини намоён этади.

Ташкилий иқтисодий нуқтаи назардан савдо корхоналарининг бирлашишларида турли шаклларнинг ривожланиши қуйидагиларга имконият яратади:

- марказлаштирилган бошқариш хизматларни жорий қилиш, таъминот, транспорт ва ҳисобот фаолиятларини марказлаштириш ҳисобига устама харажатларни камайтириш;

- қулай тўлаш ва товар етказиб бериш шароитлари асосида йирик товар тўпламларини сотиб олишни амалга ошириш улар натижасида нарх даражаси ва харидорларнинг манфаатларига таъсир кўрсатиш;

- тармоқни бошқаришни амалга ошириш учун замонавий ахборот технологиясидан фойдаланиш сотиладиган маҳсулотлар рўйхати бўйича ахборотлар тўпламини барпо этиш;

- товар етказиб беришда мамлакат ишлаб чиқарувчиларни ҳар томонлама қўллаб қувватлаш;

- савдо ташкилотларининг қўшимча хизматларини кичик-нонвойхоналарни ташкил этиш, гўштларни ярим маҳсулот сифатида қайта ишлаш цехларини ташкил этиш ва ҳ.к

Ғарб мамлакатлари савдосида логистик тизимнинг ривожланиш тармоқлари мавжудлиги натижасида шарт-шароитлар вужудга келган бўлиб, уларнинг ҳиссасига савдо айланишининг 90% миқдори тўғри келади.

Логистика нуқтаи назаридан товар ҳаракати жараёнлари иштирокчиларнинг энг аҳамиятлилари улгуржи ва транспорт бўғинлари ҳисобланади.

Улгуржи савдода логистикани такомиллаштириш иккита йўналиш билан амалга оширилади, улардан бири улгуржи савдони техник-технологик ва товар ҳаракатланишининг барча тизимини ташкилий жиҳатдан такомиллаштириш ва ривожлантириш билан ўзаро алоқада бўлишликни назарда тутати.

Иккинчи йўналиш эса ички омборлар бўйича юкларни қайта ишлаш тизимларни такомиллаштиришни назарда тутати.

Иккинчи йўналишнинг мавжудлиги шундай шарт-шароитни вужудга келтирадики, улгуржи савдо корхонасининг ўзи ҳам мураккаб юкларни қайта ишлаш тизимли омборлардан иборатдир.

Ушбу тизимлар доирасида товар оқимларини бошқаришга нисбатан логистик ёндашувнинг қўллаш улгуржи бўғиннинг самарали фаолият кўрсатишида муҳим таркибий қисмлар ҳисобланади.

Ҳозирги даврда оммавий истеъмолдаги юкларни олиб келиш бўйича омбор-транспорт харажатлари юклар қийматининг 40% дан ортиғини ташкил этади. Логистика ривожланган мамлакатларда бу харажатлар 15% дан ошмайди.

Товарларни сотиш жараёнларида улгуржи корхоналар логистик хизмат кўрсатиш бўйича бир қанча ишларни бажаришлари мумкин: товарларни сақлаш, транспортларда ташиш, юкларни кузатиб бориш, ўраб-боғлаш, ишлаш, сортларга ажратиш, товарларни идишларга жойлаш, машиналар кодига мослаштириб тамғалаш ва ҳ.к.

Хорижий манбаларнинг маълумотларига кўра, ривожланган бозор шароитларида улгуржи корхоналар томонидан кўрсатиладиган пул тўланадиган хизматлар ичида биринчи ўринда транспорт, ундан кейин сақлаш бўйича хизматлар, тамғалаш, сортларга ажратиш ва товарларни ўраб-боғлаш туради.

Мамлакатимиз корхоналарида юқорида санаб ўтилган хизмат турлари кенг кўламда ривожланиб келмоқда. Ўзбекистон Республикасининг улгуржи савдосида самарадорликни оширишнинг муҳим резервлари ахборот тизимлари ва технологияларни такомиллаштириш, товар ҳаракатлари жараёнларига хизмат кўрсатиш билан боғлиқдир.

Чакана савдони такомиллаштириш улгуржи савдо сингари, логистика нуқтаи назаридан биринчи навбатда товарлар ҳаракати тизимининг бўғинларини такомиллаштириш сифатида қаралмоғи керак. Янгиланадиган объект сифатида бундай ҳолларда товар ҳаракатидаги иштирокчиларнинг барча гуруҳи майдонга чиқади. Чакана савдо бўғинлари шу даражада такомиллашадики, бунда умумий истиқбол нуқтаи назаридан қанчалик зарур бўлиб, танлаб олинган тизимни ривожлантириш учун хизмат қилади.

Логистик қарорга келиш дўконларни лойиҳалаш давридаёқ қабул қилиниб, уларнинг бинолари бевосита узлуксиз технологик жараёнларни талабларига жавоб бериши керак:

– айрим биноларнинг ўлчамлари, майдончалар ва технологик тегралар;

– эшикларнинг кенглиги;

– тушириладиган майдончаларнинг баландлиги ва майдони;

– савдо биноларининг жойлашиши.

Бевосита узлуксиз товар ўтказиш тизимида дўкон ускуналарининг комплекси уйғунлашган ҳолда жойлашиши керак.

Дўкон ишлаб чиқариш кучларининг барча таркибий қисми; бинолар, технологик ускуналар, ходимлар, ахборот, товарлар ва қайтариладиган идишлар ягона тизимга боғланиши керак, ҳамда улар ўз навбатида товар ҳаракатларининг умумий тизимида уланиши керак.

Товарлар ҳаракатининг охириги истеъмолчигача бўлган даврида сезиларли даражада уларнинг тақсимооти жараёнларида транспорт ишларини ташкиллаштириш муҳим аҳамиятга эгадир. Логистика ривожланган мамлакатларда юк ташиш билан, одатда махсус ихтисослаштирилган транспорт компаниялари шуғулланади.

Ҳозирги даврда транспорт ишларининг улгуржи савдога алоқаси бўлмаган ҳолда мустақил равишда бажарилиши кўплаб учрайди. Натижада автомобилда юк ташиш ҳолларининг кўпчилгида юк ташиш коэффиценти 0,5 дан ошмайди, транспортнинг юк ташиш имкониятларидан тўлиқ фойдаланиш таъминланмайди. Логистика хизматининг мавжудлиги тармоқли таркиблар учун ниҳоятда муҳимдир, бундай таркиблар мамлакатимизда аста-секинлик билан шаклланимоқда.

Шу боисдан, ҳозирги кунда логистика вазифаларининг айрим алоҳида савдо корхоналарида бажарилиши ҳақида гап юритиш мумкин. Савдо корхонасида логистикани қўллаш – бу биринчи навбатда шу тизимга оид шахсга боғлиқдир. Унинг фаолиятидаги асосий мақсад товар ҳаракатини уйғунлаштириш, бунда корхонани ҳар томонлама ташқи муҳитга боғлаш йўли билан ҳам, шунингдек корхона ичида савдо технологик жараёнларни ташкиллаштириши билан ҳам амалга ошириши лозим.

Савдо корхонасининг логистик тезкор режаси асосида ишлаши савдо хизматидаги ходимларнинг ишларини енгиллатишга, уларни қатор маъмурий вазифаларни бажаришдан озод қилишга, шунингдек транспорт, омбор жараёнларни бошқариш мажбуриятларидан бир қадар халос этади.

Харид қилиш соҳасидаги логистиканинг мақсадлари қуйидагилардан иборатдир:

- корхонанинг харид қилиш бўйича ўрнини мустаҳкамлаш;
- харид қилиш шарт-шароитларини яхшилаш;
- транспорт-тайёрлов харажатларини қисқартириш ҳисобига умумий харажатларни камайтириш.

Сотиш соҳаси бўйича логистика савдо бўлимларидаги товар захираларига жавоб беради, ҳамда у қуйидагиларга эришиш керак:

- товарларнинг яхши сифатларда тақдимот қилиш ҳисобига (кенг кўламдаги);
- товар турлари, ўз вақтида камларини тўлдириш ва товар айланишини ошириш;
- омбор майдонларини қисқартириш ва омборлардаги товар захираларини камайтириш ҳисобига харажатларни қисқартириш.

Моддий воситалар оқимини бошқаришнинг логистик усулини жорий этиш, одатда, жиддий муаммолар билан боғланган бўлиб, жаҳон тажрибаларини кўрсатишича, амалга оширилса бўладиган ишдир.

Савдода логистика тамойилларини қўллаш учун қуйидаги вазифаларни ечиш тақлиф этилади:

- товар ҳаракатлари иштирокчилари ўртасида логистик алоқаларни яхши йўлга қўйиш;
- улгуржи ва чакана савдо корхоналари ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлаш;

- транспорт корхоналарининг замонавий техника ва технологиялар билан таъминлаш даражасини ошириш;
- ахборотларни тўплаш, сақлаш, маълум тартибда ишлаш ва товар ҳаракати иштирокчилари ўртасида ахборот алмашиш бўйича ахборот тизимини ривожлантириш;
- логистик воситачиликни инновациялар асосида ривожлантириш;
- мамлакат товар бозорида замонавий ва соғлом рақобатбардошликни ривожлантириш, савдо устамаларини имкон даражасида пасайтириш натижасида логистикани қўллаш соҳасидаги товар ҳаракатлари иштирокчиларида қизиқишини уйғотиш, ишлаб чиқариш ва хизмат қилиш харажатларини камайтиришни таъминловчи омилларни етарли даражада шакллантириш;
- тараларни айланишини ташкиллаштариш билан боғлиқ муаммоларни ечиш;
- товар ҳаракатларини ташкиллаштиришдаги логистик шароитларда улгуржи савдода етарли тажрибага эга бўлиш, шунингдек корхона ходимлари томонидан улгуржи ва чакана савдо соҳасидаги логистик ёндашувда моддий воситалар оқимини бошқарув бўйича аниқ билимларга эга бўлиш;
- мамлакатимизда логистика бўйича малакали кадрлар тайёрлашни таъминлаш ва малакалари ошириш ва ҳ.к

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Карриева Я.К. Инновацион логистика. Дарслик. “Иқтисодиёт” ТДИУ, Тошкент. 2021 йил. 294 бет.
2. Карриева Я.К. Халқаро маркетинг. Ўқув қўлланма. “ФАН”, Тошкент. 2005 йил. 217 бет.
3. Чудаков А.Д. Логистика. Учебник. – М.: ООО «Издательство РДЛ», 2011.